

Opponensi vélemény

Koszta László, Fejezetek a korai magyar egyházszervezet történetéből
című akadémiai doktori értekezéséről

Koszta Lászlót közel három évtizede, sűrűn publikáló, tudományszervező és oktató egyéniségként, méltán ismerjük a disszertáció címében pontosan jelzett kutatási terület, a korai (értsd: a 10.-től a 12. század közepe tájáig tartó) magyar (kérdés: tekintettel az államszervezéssel vont párhuzamra is: nem inkább magyarországi?) egyházszervezet (s a szervezési folyamat) elkötelezett specialistájának. Szakdolgozatától kezdve PhD-disszertációján keresztül mindig is ezen dolgozott, és jelen disszertációját is mintegy előszintézisnek tekinti. Munkájának eredményeiről a disszertáció téziseihez függesztett impozáns, magyar és legalább négy idegen nyelven megjelent tanulmányokat felsoroló publikációs lista tanúskodik. Egy fontos magyar medievisztikai – félig tréfás szóhasználattal „középkorász” – tudományos iskola neveltjeként és immár második generációs folytatójaként jogos büszkeséggel hivatkozik Fügedi Erik nemeslevéllel felérő egykori elismerésére, amely 1989-ben a medievisztika szegedi egyetemi műhelyének e diszciplína hagyományát fenntartó küldetését is tudatosította.

Fügedi Koszta munkájában akkor a térítés és az egyházszervezés együttes vizsgálatát értékelte, együtt az ellentétes nézetek korrekt ismertetésével s a kelet-európai párhuzamokat is érvényesítő összehasonlításokkal. Amikor ugyanezeknek az erényeknek a jelen disszertációban való fokozott jelenlétét regisztráljuk, fel kell figyelünk arra, mily jelentős lehet egy pár mondatos, idejekorán érkezett méltatás. Ez esetben az anya-műhely történet szemléletének és metodikájának öntudatos vállalásáról és folytatásáról – egyes kérdésekben pedig a nézeteikkel való szolidaritásáról – is szó van. Elég például a „fekete magyarok” problematikájának Kristó Gyula által kezdeményezett interpretációjára utalni, amely – a krisztianizáció művének 11. századi folytatásával – a szentistváni tíz egyházmegye nyilván utólagosan kanonizált, statikus képével szemben az e munkában alapvetően követett folyamat-ábrázolásnak, a történetiség alapfeltevésének szolgál kiindulópontjául és alapjául.

Ebben áll véleményem szerint az esettanulmányokat felsorakoztató jelen szintézis legfontosabb – és a jövőben bizonyára megkerülhetetlen – hozadéka, amely nemcsak a kiemelt esetekre vonatkozik, hanem az ezek által közvetlenül nem érintett püspökségekre illetve az egész magyarországi egyházszervezetre is. Hogy milyennek képzelhetjük el ezt a szintézist, arról az esettanulmányok után beiktatott, viszonylag rövid fejezet ad számot, „Államhatalom és egyházszervezet a 11. századi Magyarországon” címmel, s egy következő

kronológiai szakaszcsoport az azt párjaként követő, „Székeskáptalanok és kanonokaik Magyarországon a 12. század elejéig” című fejezetből kapunk ugyancsak összefoglaló képet.

Az említett esettanulmányok által nyújtott kép persze, lényegesen részletesebb, amint gazdagabb forráskritikai és filológiai apparátusuk is. Halványabb és óvatosabb – különösen a Karoling-kori előzmények és 10. századi hagyományuk radikálisabb, pl. Szőke Béla Miklós munkáiban kibontakozó kritikus értékelésével szemben (aminek része Nyitra és részben Zoborhegy régészeti negatívumainak egyenes kimondása) – a Metód-hagyomány tárgyalásában, explicitebb a 10. század második felének és a 11. századi térítő tevékenységnek ábrázolásában. Óvatosan, de határozottan megfogalmazottnak, fontosnak tűnik pl. a mindig is ingerlő Asztrik/Atanázius azonosítás felbontása. Az óvatos kompromisszumkeresés példájának tartom az is, ahogyan a szerző kiskaput keres Szent László somogyvári eltemetetésének régészeti és művészettörténeti szempontból is csak megoldhatatlan bonyodalmakat okozó fikciója számára, Solymosi László sok régészeti-művészettörténeti tévúttól megkímélő cáfolatával szemben.

A Veszprémen és Győrön kívül Erdélyt magába foglaló esztergomi egyháztartomány 1001-re datált megszervezése után, a pécsi püspökség alapítási körülményeinek vizsgálata során elért jelentős eredmény az 1009-re datált Pécs, Kalocsa, Eger, majd a későbbi bihari és Maros-vidéki püspökségek alapításának sorozatán felmutatott összefüggés. Ezt követi a váci püspökség alapítási folyamatának vizsgálata során kimutatott harmadik kampánynak, s benne a dukátus szerepének nyomon követése a váci, csanádi és váradi püspökségek alapítása során, a 11. század utolsó negyedében. „A kalocsai érseki tartomány kialakulása” című fejezet módot ad a missziós feladatokat ellátó tituláris érsekségtől az érseki tartomány 12. századi kialakításához – s egyben az Esztergommal való rivalizálás kezdeteiig – vezető folyamat ábrázolására, benne a zágrábi püspökség megszervezésének bemutatására. Ugyanennek a folyamatnak másik aspektusát bontja ki „A nyitrai püspökség létrejöttét” tárgyaló fejezet, amely a társaskáptalan 11. századi szervezésével, az Esztergomnak alárendelt magánpüspökség-alapítás 1107-8-ra valószínűsített datálásával illetve egyházmegyével és birtokokkal is ellátott suffraganeus püspökségként való 12. század végi felemelkedésének ábrázolásával lényegében az esztergomi érsekség helyzetének reformhoz vezető változásaiba is bevezet. Mindezen, a disszertáció lényeges részeit alkotó elemzések nagyrészt önállóan, különböző alkalmakkal kiadott publikációk tárgyai voltak. Egységes szerkezetbe foglalásukat jól indokolják – az eredeti közlésekhez képest módosított szövegen kívül – a szintézisbe foglalás előnyei is, amelyek közül kiemelendők az így lehetségessé vált keresztutalások (és általában az egységes történeti kép), valamint a mindenütt következetesen érvényesített,

különösen a középkori kereszténység peremterületeire (ezen belül hangsúlyosan a kelet-európai térség államaira) vonatkozó összehasonlítás szempontjai.

Egyfajta, logikus és hasznos összefoglalásnak tekintem a két fentebb említett, az állam- és egyházszervezés kapcsolatait illetve a székeskáptalani papság viszonyait tárgyaló fejezetet. Utóbbi esetében kérdés, vajon III. Incének a kánoni választást szabályozó rendelkezései előtt lehet-e káptalanokról, vagy csak kanonokok közösségeiről szólni. Nyilván kínálkoznék a társaskáptalanok hasonló elemzése is. Igen hasznos függelékeként értékelem nagyra a tárgyalt korszak tíz fontos szereplőjének életrajzi vázlatait – felük az esztergomi érsekekre vonatkozik. Ezek is felhívják a figyelmet egy igen fontos forráscsoport, a zsinati határozatok értékelésére, amely persze az egész munkán végigvonul, s benne az egyházszervezet autonómiájának, az egyházi reform problematikájának fontos szempontjai válnak érvényesíthetővé. Ugyancsak lényegében exkurzusként fogom fel a disszertáció második, „A monasztikus egyház” című főrészét, amely a majd elkészülő, immár nem kísérletinek minősülő szintézisben nyilván a megfelelő történeti fejezetekbe sorolva jelenik majd meg. Mindez azonban olyan értékes anyagot és szempontokat hoz, amelyeket a munka művészettörténész olvasója is tapasztalataival megegyezőknek vagy éppen inspiratívnak fog fel.

Ha már – éppen művészettörténészként – opponensi feladatot kell ellátnom, az alábbiakban abból a feltevésből kell kiindulnom, hogy alighanem a részletek művészettörténeti relevanciáját illetően várnak el tőlem megjegyzéseket. Ez talán a szerző szándékával sem ellentétes, ugyanis használt és interpretált régészeti-művészettörténeti vonatkozású forrásanyagot, s ezt a – csak helyeselhető – törekvését téziseiben is kifejezte. Ezzel az igényével egyáltalán nem könnyítette helyzetét, sőt, bizonyos metodikai bonyodalmakat és rizikókat is vállalt. Ugyanis sem a régészet, sem a művészettörténet nincs abban a helyzetben, hogy akár olyan biztonsággal „adatnak” felfogható eredményeket bocsásson a történész rendelkezésére, amilyen – bármely kritikai bonyodalmakkal számolva is – egy írott forrás olvasata. Így pl. a keleti mellett nyugati szentéllyel is rendelkező bazilikák kérdése aligha intézhető el azzal a formulával, hogy „ilyen típusú egyházakat az ezredfordulón kizárólag a királyok építettek” volna (366). Nem véletlen, hogy Takács Imre hosszan és kutatási lehetőség híján csak hipotézisig eljutva fáradozott Pannonhalmán a fellelt nyugati kripta építészeti kontextusának, a *romano more* épített, tehát alapvetően az ereklyekultuszt – és nem az uralkodói reprezentációt - szolgáló nyugati kereszthajónak kimutatásán. Az utóbbi idő művészettörténet-írása épp csak hogy kimászott abból a gödörből,

amelyet maga ázott magának a Karoling-kori Westwerkek reprezentatív épülettípusként való értelmezésével. Kár lenne most egy másik hasonlóba beleesni.

Maga a metodikai reflexió is igen ritka a művészettörténetben, a többnyire preferált tipológiai vagy stílári megfontolásokkal, esetleg a rekonstrukciós elképzelésekkel szemben. A kivételek között kell említeni Tóth Sándor munkásságát, aki a veszprémi székesegyházra vonatkozó kutatásai során igyekezett megvalósítani a régészeti stratigráfia és a módszeres falkutatás egyeztetésére alapozott szigorú módszerbeli követelményeket – sajnos, igen kevés megértésre és még kevesebb türelemre találva. 1994-ben ő dolgozta ki azoknak a megfontolásoknak a rendszerét is, amelyek – különösen a 11. századi épületszobrászati töredékek anyagán – egy-egy írott forrás által tanúsított (alapítási, felszentelési, temetkezési) dátum illetve az épületek különböző részein alkalmazott kőfaragványok egymásra vonatkoztatásáról szólnak. A biztonságos módszeresség követelményének azonban az emléktanyag nagyrészt ellenáll: egyrészt kis száma és sporadikus fennmaradása miatt, másrészt azért, mert csak ritkán eredeti helyéről, a korai épületek átalakításai és pusztulása miatt többnyire másodlagos vagy sokadik felhasználásból származik. Így a kutatói intuíciónak és általános korismeretnek nagy szerep jut az interpretációk valószínűsítésében, ami az ebből a forráscsoportból nyerhető tanúságok értékét befolyásolja. Ezért is idegenkednek tőlük sokan – Koszta Lászlónak becsületére legyen mondva, hogy élt régészeti-művészettörténeti következtetésekkel is.

Ezért is csak tapintatosan igyekszem figyelmeztetni néhány lapsusra. Néha csak a fogalmazást élénkítő fordulatokról van szó, mint pl. akkor, amikor Bonipert szentelését (akit előbb fatális gépírási hibával „frissen kinevetett pécsi püspökként mutat be), „a minden biztonnyal még épülő” győri székesegyházba képzei (55). Semmilyen biztonnyal! – a győri székesegyház építéséről, annak ellenére, hogy belülről barokkizálva és kívülről restaurálva, hozzáférhetetlen helyen még középkori falképet is rejtve fennáll – semmit sem tudunk. Vissza-visszatér a megállapítás az e témában Jolly Joker-szerű utalás az esztergomi Szent István templom titulusának passau-i eredetére, viszont nem hallgatható el két tény: egyik, hogy ez legkorábban 14. század végi, Szent István szülőhelyének azonosítására vonatkozó helyi hagyományon alapul, másik pedig, hogy a kápolna eltűnése előtről egyetlen, 19. századi felmérése maradt meg, ez pedig koragotikus épületet mutat, valószínűleg a 13. század elejéről. Ugyancsak furcsálkodva olvassuk, hogy 1075-ben „Nehemiás érsek valószínűleg a bizánci császártól kapott új koronával koronázta királlyá Gézát” (292) – Ennél rosszabbat aligha tehetett volna vele, hiszen kigúnyolásával is felért volna, ha fején női ékszerrel mutatkozik – amint ez ma már bizonyosan állítható. Györffy György volt az, aki már Kálmán

király korára tette a *corona graeca* és a *corona latina* egyesítését. Ennek is legfőbb akadálya lehetett, hogy a Szünadené koronájának eredeti jelentése akkor még nem halványulhatott el eléggé.

Györffy ötlete egyébként a bizánci korona lemezén Géza fejdíszének állítólagos hercegi jelvényként való azonosítása, amit semmi sem bizonyít. Az *Annales Posonienses* szövege (*rex coronatur – Almus diadema induitur*) veti fel a dux megkülönböztető jelvényének kérdését. Nyilván nem lehet szó koronáról abban az értelemben, ahogyan már apjuk életében megkoronázták a 13. századi ifjabb királyokat, a hercegi fejdísz eredete és formája pedig tisztázatlan. Az igazi hercegi jelvény – és erre utal a cseh- és lengyelországi uralkodók ikonográfiája – fegyver: kard és különösen a beiktatás-ábrázolásokon a (gyakran zászlós) lándzsa lehetett, s ebben hitelt kell adnunk a drámai várkonyi jelenet krónikabeli elbeszélésének.

Vannak a disszertációnak olyan megállapításai, amelyek mellett további, művészettörténeti érvek is felhozhatók. Ilyen a Pécs, Kalocsa és Eger alapításának egyazon koncepcióhoz tartozása mellett érvként felhozott gondolat, az *imitatio Romae*. Az István és Gizella által Szűz Mária székesfehérvári prépostságának 1031-ben adományozott casula alsó szegélyének medaillonsorában ábrázolt szentek sorozatát magam – eltérve azoktól a kísérletektől, hogy ezeket valamely liturgikus szöveg névsorából vagy a korban kimutatható hazai patrociniumokból vezessük le – hasonlóan értelmeztem. A kiindulópontot a casulán látható képsor értelmezésének hagyományában a mennyei és a földi város, azaz az *ecclesia triumphans* illetve az *ecclesia militans* szférájának megkülönböztetése jelentette. Az utóbbihoz tartozik a donátorpár ábrázolása is, olyan szenteknek a társaságában, akik közül a megmaradt felirattal jelzett kilenc a 11. századi Rómában bazilikával vagy más kultuszhellyel rendelkezett. A Mennyei Jeruzsálem képe és a korabeli Rómáé egyesül így a paláston. Ez egyúttal összhangban van a disszertáció azon elemzésével is, amely az Ottó-kori egyházi és politikai elképzelésekhez való hosszú magyarországi ragaszkodásra vonatkozik – még a Száli dinasztia uralmának alapvetően megváltozott körülményei között is. A művészettörténet által felvetett kérdések közül még – részben válaszra való problémaként – említendő a mindig nagy igényeket jelző Salvator-titulusok magyarországi előfordulása: Szekszárd, a Szent László és Lambert által alapított Titel és a Szent Márton-templommal a későbbi középkorban áthelyezés útján egyesített pozsonyi prépostság esetében. Hasonló tárgyalást igényelnének a Szent Kereszt titulusok és ereklyék. Közülük Adelheid St. Blasiennek tett adománya azáltal is kiemelkedik, mivel feltehető, hogy s svábföldi kolostorból a karintiai St. Paul im Lavanttalba került kereszt a német birodalmi keresztet volt hivatva helyettesíteni Rudolf von Reichsfelden

reprezentációjában. Kérdés, hogy az 1080-as vesztes csatában levágott jobb kezű ellenkirály após Merseburgban kialakult, a jobb kéz megőrzésében is megnyilvánuló kultusza mennyiben inspirálta Szentjobb apátságának alapítását.

A közös érdekű, kutatói együttműködést feltételező részletkérdések további felsorolása helyett azonban szükséges itt a tárgyalt korszak általános művészeti képét röviden felvázolni: ezekből kirajzolódnak a két tudományág lehetőségeinek kapcsolatai is, korlátai is. Mindenekelőtt a vonatkozó emléktanyag nagy fokú pusztulására kell felhívni a figyelmet. Alig ismerünk valamit a 11. század egyházi épületeiből, hiányoznak éppen az alapítási dátumokhoz köthető emlékek, talán Veszprém kivételével, ahol a Szent György kápolna első épülete tájolásával is kiesik a későbbi – valószínűsíthetően – káptalani épületegyüttes rendszeréből. A Tóth Sándor minden erőfeszítése ellenére nem elegendően kutatott székesegyház bizonyosan későbbi, építése a 11. század második harmadára tehető. Kalocsa első templomának maradványait Henszlmann Imre majd Foerk Ernő egymásnak ellentmondóan értelmezte, Bácsott az érsekség temploma nem is lokalizálható, akárcsak a 13. század előtti zágrábi, a nyitrai, a váradi stb. Pécs székesegyháza a második épület elkezdése előtt szintén nem képzelhető el, s az, hogy az első esztergomi székesegyház részletei szerepelnek-e az 1827-ben közzétett, 18. századi felmérési rajzon, állandó viták témája. Hasonló a helyzet Egerben is. Még a legismertebbek közé tartozik, s egyetlen fennmaradt kaputimpanonjával jól megfelel a történetileg is elképzelhető késői 11. századi építési időnek a gyulafehérvári. Ugyanott a nyugati homlokzat előtt újra feltárt templom részletes publikációja és értelmezése még várat magára. Az azonban állítható, hogy az 1064-ben leégett pécsi székesegyházat felváltó rekonstrukció nem állt egymagában. Már az 1083-as szenttéavatások után dolgozhattak Székesfehérvárott, ahol hamarosan a prépostsági templom átépítésére is sor került. Ezek a munkák folyhattak a 12. században is, úgy, ahogyan Esztergomban (az 1156-os Martirius-féle oklevél egyben a második székesegyház ritka, datáló momentuma is), Pécsen, Óbudán, Somogyváron is. Mindennek hatalmas mennyiségű emléke van, ami pontosan tükrözi a disszertációban tárgyalt nagy változásokat, különösen az epizkopális egyházszervezet megerősödését. Ezért elhamarkodottnak tűnik az a megállapítás, amely egyben érv is Kálmán és II. István magatartásának hipotézise mellett, hogy t.i. „Magyarországon alig rendelkezünk Kálmán és fia, II. István uralkodásának idejére helyezhető faragott kőanyaggal” (411). A valóságban alighanem a 11. századnak a többszörösével rendelkezünk, csak éppen datálás nélkül. Ennek több oka van: 1. A kutatás többet foglalkozik a kis számú korábbival, mert 2. a nagyobb számú későbbi töredék feldolgozásának soha nem voltak meg a feltételei, s amik megvoltak, mint pl. a kőtárak, lassan azok is megszűnnek, és 3. a forráshagyomány eleve az

alapítási időknek kedvez, a 12. században pedig jórészt csak a művészettörténeti datálás áll rendelkezésünkre.

A 11. századi köemlékek azonban – még ha nem is a legkorábbi időkre, 1001, vagy 1009 körülre tehetők, megerősítik Koszta László téziseit: Veszprémmel, Tihannyal, Visegráddal (és a datálás szempontjából kulcsfontosságú Zselicszentjakabbal) nagyrészt a Dunántúlról származnak, s úgy tűnik, az 1070-es évektől (amikorra a hipotetikusán Váccal kapcsolatba hozott sződi párkánykövek eshetnek) terjednek el a Délvidéken, ahová (Bodrogmonostor, Titel, Dombó, Aracs) a stílus késői fázisának emlékei is lokalizálhatók. A művek – ugyan nem tökéletes – stiláris hasonlósága is meggondolkoztatható. Királyi központi műhelyekkel számolni ebben az időben nyilvánvaló anakronizmus, de nehéz elképzelni azt a munkaszervezetet, amely ilyen viszonylagos egyformaságot biztosított. Ráadásul a keménymészkő faragványok könyaga is meglehetősen egységes – alapos geológiai vizsgálatok híján csak sejthető, hogy az ország közepén fejtett vagy római épületekben fellelhető faragványokból származik.

Végezetül még egy – úgy tűnik, hosszabb életű – sajátosságot kell megemlítenünk: a nagy méretű épületek ritkaságát. Igazán nagyinak, külföldi összehasonlításban is, talán csak a székesfehérvári prépostsági templom és a pécsi székesegyház mondható ebben a korban, a többi szerényebb méretű és kevésbé komplex térkompozíciójú épület. Ez a tény, amely az át- és újjáépítések periódusaiban valamelyest, de nem teljesen enyhült, feltétlen magyarázatot igényel, mert inkább az igényekre, mint a lehetőségekre vonatkoztatható. Mintha a magyarországi donátorok eleve takarékosabban bántak volna Istennek szentelt anyagi javaikkal annál, ahogyan külföldi kortársaik (például Közép-Európában a prágai vagy a krakkói székesegyházak építtetői) tették. Ugyancsak feltűnő a női kolostorok kis száma is: talán a hajadonok és özvegyek nevelésének és elhelyezésének más normái érvényesültek, amit az is mutathat, hogy özvegy királynék, ha kolostorba vonultak, rendszerint külföldön keresték helyüket.

Jók azok a munkák, amelyek kihívást jelentenek az asszociatív fantázia számára, és együttgondolkodásra szólítanak. Ennek tudatában javaslom Koszta László disszertációjának nyilvános megvitatását és számára az akadémiai doktori cím megszavazását.

Budapest, 2013. április 2-án

dr. Marosi Ernő,
az MTA r. tagja